

Recenzje

Aneta M. Sokół

***Umbra transit lux permanet. Ewangelicy na Górnym Śląsku na przestrzeni wieków*, red. Joanna Lusek, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, Bytom 2017, ss. 606.**

„Jubileusz 500-lecia Reformacji stwarza okazję do refleksji oraz pogłębionego, również w kontekście naukowym, spojrzenia na rolę i wkład wniesiony przez społeczność ewangelicką (...)” – tym zdaniem rozpoczyna się publikacja wydana w Jubileuszowym Roku Reformacji przez Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, dotycząca losów ewangelików śląskich, ich dziedzictwa duchowego, kulturowego, społecznego, po dzień obecny luterańskiej diaspory.

Na kartach jubileuszowej książki na temat ewangelicyzmu wypowiada się liczne grono autorskie: akademicy wykładowcy, pracownicy muzeów, w tym bytomskiego,

po reprezentantów innych instytucji kultury i nauki. Wśród dwudziestu dziewięciu autorów znaleźli się luterańscy duchowni, m.in. biskup Diecezji Katowickiej ks. dr Marian Niemiec, a także księża rzymskokatolicki, w tym biskup ordynariusz Diecezji Gliwickiej ks. prof. Jan Kopiec. Można podkreślić, że zaproszone do współpracy grono naukowców, historyków po archiwistów przedstawia całą różnorodność ewangelickiego świata na Górnym Śląsku, widzianą w perspektywie historycznej, ale również współczesnej, z przybliżeniem współczesnemu czytelnikowi minionego bogactwa ewangelików, różnych form aktywności rozwijanej na przestrzeni stuleci, z ukazaniem nie zawsze dostrzeganej obecności luterańskiej w przestrzeni kulturowej miast górnośląskich, po ukazaniu tradycji diaspory współtworzącej śląską tożsamość.

Publikacja wydana pod redakcją naukową dr Joanny Lusek składa się z pięciu części, które dotyczą: dziejów nowej konfesji na Śląsku („wiera i historia”), luterańskiego piśmiennictwa („kultura słowa”), protestanckiej sztuki i dzisiejszych form jej pielęgnowania („w kręgu sztuki i kultury muzycznej”), po ewangelickie tradycje edukacyjne i charytatywne oraz zachowane ślady pamięci o ewangelickich górnośląskich wspólnotach.

Jubileuszowy tom rozpoczyna spojrzenie na czasy Reformacji, rozkwitłej na ziemi niemieckiej, zapoczątkowanej przybiciem przez Marcina Lutra 95 tez na drzwiach kościoła w Wittenberdze, z uwzględnieniem także śląskiej recepcji reformacyjnych haseł. Mamy okazję poznać, jak te wielokrotnie przedstawiane przez historyków wydarzenia ukazane zostały z rzymskokatolickiej perspektywy wyznaniowej. Ks. dr Piotr Górecki z Uniwersytetu Opolskiego wzorem znawców luterańskich dziejów podkreśla, iż Kościół przełomu XV i XVI wieku potrzebował reformy i religijnego ożywienia, że papieżstwo znajdowało się wówczas „w głębokim kryzysie”, a duchowni nie zawsze wypełniali „swoje posługi kapłańskie wśród wiernych”. Autor zaznacza, że to Marcin Luter domagał się przywrócenia właściwej roli Biblii w życiu ówczesnych chrześcijan, że początkowo dążył jedynie do odnowy istniejącego Kościoła, co z czasem przybrało rozmiary przekraczające wstępne wyobrażenia o zapoczątkowanym procesie przemian religijnego oblicza Europy. Ale w tej pierwszej autorskiej wypowiedzi poznajemy również spojrzenie na Reformację z perspektywy bolesnego rozłamu, jaki dotknął – zdaniem duchownego – ówczesny Kościół, z perspektywy podważenia uznawanej teologii, z przypomnieniem wojen religijnych, które stały się następstwem reformacyjnych wydarzeń. Z czasem zrozumienie potrzeby reform ogarnęło XVI-wieczny Kościół, który zaczął odzyskiwać utraconych na rzecz protestantyzmu wiernych, również na Śląsku, wskutek wcielania w życie postanowień Soboru Trydenckiego, w następstwie odnowy zakonów i podnoszenia poziomu duszpasterskiej opieki. Kościół rzymskokatolicki nie neguje obecnie znaczenia Lutra jako wybitnego teologa

Fot. Witalis Szotłys, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu

swoich czasów, postrzegając Reformację poprzez pryzmat własnych tradycji religijnych, także w ekumenicznym dialogu podejmowanym nad Lutrową teologią.

Na tle międzywyznaniowych sporów i dyskusji autorzy przybliżają dzieje parafii ewangelickich na Górnym Śląsku, w tym bytomskiej – od jej XVI-wiecznych początków świadczących o przyjęciu przez mieszkańców reformacyjnych haseł (ks. bp Jan Kopiec), po historię powstania Domu Parafii Ewangelickiej w Bytomiu, który w okresie międzywojennym stanowił bazę lokalową dla działalności charytatywno-misyjnej prowadzonej na rzecz współwyznawców (dr Joanna Lusek). Poznajemy losy ewangelickiej parafii w Tarnowskich Górach, pierwszej restytuowanej po przyłączeniu ziem śląskich do państwa pruskiego parafii ewangelickiej na Górnym Śląsku (1742), uważanej za „matkę” parafii wyodrębnionych z czasem z macierzystej (Marek Panuś)¹, po mało dotychczas poznane dzieje ewangelików z Rybnika, grupy wyznawców skupionych początkowo wokół Królewskiego Domu dla Inwalidów Wojennych (Königliche Invaliden Domain Amt), z czasem parafialnej społeczności prowadzącej wzorem innych ewangelickich parafii działalność charytatywną, po czasy powojennej odbudowy struktur w obrębie Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce (dr Dawid Keller)².

Na kartach książki przedstawione zostały zasługi ewangelików dla rozwoju górnośląskiej gospodarki, w tym rozwijającego się na Śląsku górnictwa. Dzięki przybywającym z pruskich prowincji niemieckim specjalistom w większości ewangelickiego wyznania, na Górnym Śląsku mógł rozwinąć się nowoczesny przemysł, a rolniczy dotychczas region przekształcił się w jeden z największych europejskich ośrodków przemysłowych. Dr Adam Frużyński (Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrze) przybliży dokonania konstruktorów, przemysłowców czy wynalazców, m.in. dokonania Friedricha von Redena (1752-1815) dla unowocześnienia górnictwa węgla kamiennego na Górnym Śląsku czy zasługi książąt pszczyńskich, właścicieli tyskiego browaru i licznych kopalń. Jak się możemy dowiedzieć, wiele z założonych przez ewangelików zakładów funkcjonowało do 1989 roku, stanowiąc obecnie zabytkowe obiekty techniki przemysłowej podziwiane przez turystów.

Losy ewangelików śląskich związane są z tragicznymi kartami polskiej historii, co również znalazło wyraz w prezentowanej publikacji. Górnośląskich ewangelików nie ominęły prześladowania wojenne ani inwigilacja prowadzona przez władze socjalistycznego państwa. Na podstawie zachowanej dokumentacji przedstawiona została lista ewangelików śląskich poległych w Auschwitz (Daria Czarnecka), omówiona zostały także powojenne akcje podejmowane przez służby bezpieczeństwa celem rozpracowywania środowisk ewangelickich na Górnym Śląsku, zarówno ewangelików augsburskich jak i metodystów (dr hab. Ryszard Michałak, prof. UZ). Z okresem bezpośrednio powojennym i trudnymi początkami odtwarzania po 1945 roku luteranckich parafii związane są losy ks. Henryka Wegener-Wojnowskiego (1916-1953), duszpasterza, któremu powierzono zadanie zorganizowania parafii w Bytomiu. Można zaznaczyć, że zaprezentowany szkic dr. Grzegorza Bębniaka jest pierwszym tak obszernym opracowaniem poświęconym duszpasterzowi, zarazem wnukowi przedwojennego biskupa Kościoła, ks. Juliusza Burschego, twórcy pierwszego powojennego czasopisma luteranckiego („Strażnicy Ewangelicznej”) i ewangelickiemu duchownemu, który wraz z innymi pastorami podzielił los więźnia obozu w Dachau. Na kartach publikacji przedstawione zostały różne aspekty aktywności bytomskiego proboszcza, jego starania o pozyskanie pozostałych w mieście ewangelików, zabiegi zmierzające do zapewnienia wspólnocie materialnych podstaw funkcjonowania, po inicjowaną działalność charytatywną oraz wydawniczą.

Część historyczną kończy szkic dotyczący dziejów luteranizmu na Śląsku Cieszyńskim, gdzie nowe wyznanie zakorzeniło się najtrwalej. Dr hab. Grażyna Kubica (Uniwersytet Jagielloński) przypomniała czytelnikom losy tamtejszej wspólnoty – od ustanowienia przez cieszyńskiego księcia Wacława Adama *Porządku kościelnego* (1568), kształtującego zasady życia religijnego i społecznego, poprzez czasy kontrreformacji po XIX-wieczne równouprawnienie ewangelików pod rządami cesarzy w monarchii austriackiej. Jest to zarazem spojrzenie na kulturowe wartości polskiego luteranizmu strzeżonego na Śląsku Cieszyńskim pomimo prześladowań, długiego obcego panowania i wielu okoliczności niesprzyjających dla trwania konfesji.

Z zaprezentowanych losów wybranych wspólnot lokalnych i parafialnych, przypomnianych duchownych, współwyznawców i działaczy, wyłania się zarys dziejów ewangelicyzmu na Górnym Śląsku od

¹ Zob. także: M. Panuś, *Matka górnośląskich zborów. Parafia ewangelicka w Tarnowskich Górach 1742-1945*, Tarnowskie Góry 2017.

² Zob. także: *Dzieje Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Rybniku*, oprac. M. Cieślar, posłowie D. Keller, Rybnik – Ratingen 2017.

przyjęcia reformacyjnych haseł po odrodzenie parafii pod panowaniem pruskim, od 1817 roku funkcjonujących w ramach pruskiego Kościoła unijnego³, oraz po zapisane w historii Śląska ślady niemieckojęzycznych wiernych i starania o zachowanie diaspory w czasach powojennych.

Druka część książki dotyczy luteranckiej kultury słowa wyrosłej z poszanowania Biblii i tradycji piśmienniczych pielęgnowanych od czasów Reformacji. Autorzy przedstawiają różne aspekty konfesyjnej twórczości rozwijanej na Górnym Śląsku, w tym na potrzeby polskojęzycznych wiernych. Odrębny szkic poświęcony został ośrodkowi, który przez długi czas zaopatrywał ewangelików śląskich w literaturę użytkowo-religijną. Anna Techmańska (Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu) przybliżyła zakres ewangelickich druków powstających od XVI wieku w drukarniach w Brzegu, wśród których znajdowały się kancjonały, katechizmy, w tym katechizm Lutra, po modlitewniki czy utwory okolicznościowe towarzyszące luteranckiej wspólnoty. W dalszej kolejności przypomniani zostali konfesyjni twórcy, oddaleni od siebie w czasie: Adam Gdacjusz, autor *Postylla popularis* – zachowanego do naszych czasów zbioru kazań skierowanych przez kluczborskiego pastora do „ludzi prostych” z pastorskim napomnieniem (dr Izabela Kaczmarczyk), Matka Ewa z Miechowic – ewangelicka diakonisa, która pozostawiła po sobie autobiograficzny zapis swoich przeżyć kształtujących jej osobowość, duchowość oraz stosunek do bliźnich, którym niosła pomoc (dr Małgorzata Grzywacz), po katowickiego duszpasterza i poetę zarazem – ks. bp. Tadeusza Szurmana (1954-2014). Prof. Grażyna Szewczyk przedstawia poezję luteranckiego biskupa z perspektywy konfesyjnej teologii, ukazując czytelnikom również jej wymiar głęboko humanistyczny, chrześcijański i ponadwyznaniowy. W aspekcie rozwijającego się po 1989 roku piśmiennictwa (od prac historycznych po literaturę piękną czy użytkową), omówione zostały również formy promowania współczesnej książki luteranckiej, wykorzystujące coraz częściej nowoczesność reklamy, w tym media, internet i prasę (dr Aneta Sokół).

O specyfice sztuki protestanckiej, z uwzględnieniem architektury kościelnej, ale także kultury muzycznej pielęgnowanej przez luteran od pokoleń, wypowiadają się kolejni autorzy. Prof. Ewa Chojecka zapoznaje czytelników ze swoistym katalogiem miejsc i zabytków przetrwałych, pomimo – jak pisze – „nieciągłości protestanckiej kultury artystycznej” na Górnym Śląsku, świadczącej o nie zawsze sprzyjających czasach dla rozwoju luteranizmu na śląskiej ziemi. Poznajemy tym samym górnośląskie symbole konfesyjnej pamięci o przeszłości, do których zaliczają się beskidzkie „leśne kościoły”, jak i wznoszone w XIX wieku na pruskim Górnym Śląsku unijne świątynie, o których znawczyni tematu pisze: „mamy do czynienia z nasyceniem krajobrazu górnośląskiego architekturą protestancką w stopniu uprzednio nieznanym”. Zaproszeni do współpracy autorzy przybliżają dalsze aspekty architektury, wystroju i specyfiki ewangelickich kościołów, w tym katowickiego (dr hab. Irma Kozina), przedstawiają sylwetki ewangelickich muzyków – organistów, kompozytorów i pedagogów, przewodzących śpiewaczym towarzystwom i chórom, utrwalających konfesyjne dziedzictwo muzyczne po dzień obecny (dr Krzysztof Lukas). O roli luteranckich kancjonałów w życiu liturgicznym, wspólnotowym i prywatnej luteranckiej pobożności pisze w jubileuszowej publikacji ewangelicki duchowny. Ks. dr Adam Malina prezentuje kancjonały, które w ciągu wieków służyły górnośląskim wiernym, polsko- jak i niemieckojęzyczne, drukowane na potrzeby lokalnych Kościołów, od najstarszych po śpiewniki użytkowane współcześnie.

Działalność edukacyjno-charytatywna to ważna część aktywności ewangelików, na Górnym Śląsku rozwijanej w sposób różnorodny, zwłaszcza w XIX wieku, gdy przy parafiach powstawały szkoły, sierocińce i szpitale, po kształtowaną działalność stowarzyszeniową, kulturalną czy misyjną. Dr hab. Jan Szturc omawia działalność towarzystw ewangelickich powoływanych na Śląsku, od Towarzystwa Ewangelickiego Oświaty Ludowej założonego przez ks. Franciszka Michejdę (1881) po stowarzyszenia XX-wieczne, w tym te odrodzone po 1989 roku, stawiające sobie nowe cele w duchu trwania przy konfesyjnym dziedzictwie, z ideą propagowania ewangelickich wartości i osiągnięć. Autor kreśli zarazem realia funkcjonowania towarzystw w różnym czasie, ukazując ich rolę w utrwalaniu polskości śląskiego ewangelicyzmu, w tym starania Towarzystwa Polaków Ewangelików na Górnym Śląsku (1923) o nadanie polskiego charakteru Kościołowi unijnemu⁴. Ks. dr Grzegorz Gienza omówił działalność charytatywną podejmowaną przez środowiska luteranckie po dzień obecny; przypomniał dawne ewangelickie placówki, które niosły pomoc potrzebującym,

³ W 1817 roku w państwie pruskim (Śląsk stanowił prowincję pruską od 1742 roku) utworzony został Ewangelicki Kościół Unijny, który połączył luteran i ewangelików reformowanych.

⁴ Działacze TPE podejmowali wiele działań w obrębie utworzonego w 1922 roku (na mocy międzynarodowej konwencji genewskiej) Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Polskim Górnym Śląsku, skupiającego w większości niemieckojęzycznych wiernych.

dzieciom i chorym (m.in. Ewangelicki Szpital w Cieszynie czy ośrodek Ostoja Pokoju w Miechowicach), po odrodzenie działalności po zmianach ustrojowych, realizowanej m.in. za pośrednictwem Diakonii Polskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, podejmowanej przez ewangelickie placówki na rzecz wszystkich bez względu na wyznanie. Kolejny autor zapoznaje czytelników z kształtowanym od czasów Reformacji, przy współudziale samego Marcina Lutera, ewangelickim modelem wychowania, którego ukoronowaniem powinna być kościelna dojrzałość wiernych, ich świadome uczestnictwo w życiu Kościoła i parafialnej wspólnoty. Ks. Wojciech Pracki (proboszcz luterańskiej parafii w Opolu) przybliży, jaką rolę w edukacji religijnej, również na Górnym Śląsku, odgrywają znane wśród ewangelików tradycyjne formy katechezy: niedzielne szkółki organizowane dla najmłodszych, nauka konfirmacyjna⁵, po inne przykłady religijnego wychowania młodzieży.

Wśród przyczynków dotyczących tradycji edukacyjnych znalazło się omówienie działalności Ewangelickiego Polskiego Seminarium Nauczycielskiego w Kluczborku (Evangelisches Polnisches Schullehrer-Seminar), przygotowującego w XIX wieku nauczycieli do pracy w szkołach funkcjonujących na Górnym Śląsku (dr Joanna Lusek); przypomniana została sylwetka światowej sławy neurologa i psychiatry Carla Wernickego (1848-1905), który wywodził się z parafii ewangelickiej w Tarnowskich Górach, a dzięki swoim odkryciom zapisał się w dziejach światowej medycyny (dr Krzysztof Gwóźdź). W zakończeniu tomu zamieszczono zachowane dowody pamięci o ewangelickiej przeszłości przetrwałe w zasobach Archiwum Państwowego w Opolu (Bernadeta Grubierz i Aneta Malik), zawarte również w dziejach ewangelickich cmentarzy, w tym cmentarzy bytomskich, pozostających świadectwem losów konfesyjnych wpisanych w historię miast i społeczności górnośląskich (Maciej Droń). Rocznicowy tom zatytułowany *Umbra transit lux permanet* kończy słowo luterańskiego biskupa. Ks. dr Marian Niemiec przybliży na zakończenie współczesny wizerunek Katowickiej Diecezji Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, obraz przetrwałej na Górnym Śląsku luterańskiej diaspory pielęgnującej tradycje wyznaniowe, otwartej ekumenicznie, aktywnej w wymiarze religijnym i kulturowym.

Publikacja przygotowana przez Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, przedstawiająca nie tylko przeszłość Kościoła luterańskiego na Śląsku, ale także bogatą aktywność ewangelików i ich osiągnięcia w dziedzinie muzyki, rozwoju piśmiennictwa czy działalności charytatywnej – stanowi niewątpliwie cenny wkład w jubileuszowe obchody Roku Reformacji. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż bytomskiej placówce udało się skupić na kartach jednej książki, co już zostało podkreślone, bardzo liczne grono osób zajmujących się ewangelicyzmem czy historią śląskiego protestantyzmu – kilkudziesięciu naukowców, historyków, badaczy i duchownych, zarazem znawców prezentowanych zagadnień i poruszanych wątków. Dzięki temu do rąk czytelników trafiła publikacja w sposób wielostronny pokazująca dzieje ewangelików, dotycząca parafialnych wspólnot, duchownych, działaczy, artystów, ale oświetlająca również kulturowe czy społeczno-religijne dziedzictwo konfesji pozostałe po czasach protestanckiej świetności na Górnym Śląsku, czasem przetrwałe jedynie w postaci dowodów pamięci zachowanych w archiwalnych dokumentach. Stąd łacińska sentencja zawarta w tytule (w tłumaczeniu „Cień przemija – światło pozostaje”) dobrze oddaje przesłanie naukowego tomu, wytyczającego i sygnalizującego zarazem kierunki dalszych badań nad przeszłością ewangelików, nad przywracaniem pamięci o konfesyjnej przeszłości górnośląskiej wspólnoty. Publikację można polecić wszystkim zainteresowanym losami ewangelików, wszystkim, którzy chcieliby poznać tradycje, kulturę, obyczaje oraz wartości zachowane wśród górnośląskiej luterańskiej diaspory.

Prawie 600-stronicowy tom to estetycznie wydana książka naukowa, w twardej białej oprawie, z białoczarowymi ilustracjami. Teksty zostały skupione w pięciu wydzielonych tematycznych częściach, urozmaicają je nie tylko ilustracje, ale również wyróżnione graficznie cytaty odsyłające do archiwalnych źródeł, wspomnień, literatury i historycznych dokumentów. Zbiór tekstów poprzedza słowo wprowadzające Leszka Jodlińskiego – dyrektora Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, oraz wstęp dr Joanny Lusek przybliżający charakter publikacji.

Książka dostępna jest w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu. Można ją zakupić w kasach Muzeum lub w sklepiku internetowym: <http://sklep.muzeum.bytom.pl/2017/10/13/umbra-transit-lux-permanet-ewangelicy-na-gornym-slasku-na-przestrzeni-wiekow/>.

⁵ Nauka konfirmacyjna w Kościołach luterańskich to z reguły 2-letni okres pobierania nauki przedkonfirmacyjnej, w trakcie której młodzież poznaje główne pryncypia wyznaniowe swojej konfesji, historię swego Kościoła oraz formy jego aktywności. Nauka kończy się egzaminowaniem konfirmantów poprzedzającym akt konfirmacji oraz przystąpienia do Stołu Pańskiego w trakcie uroczystego nabożeństwa.